

Wiesław Mossakowski

Ugruntowanie autokefalii prawosławia w Polsce współczesnej

Zaprowadzenie autokefalii Kościoła prawosławnego¹ w Polsce można łączyć z odrodzeniem państwowości Rzeczypospolitej Polskiej po I wojnie światowej. Idee sprawowania władzy w Kościołach chrześcijańskich w pewnym uproszczeniu obejmują zarówno stosunki wewnątrzkościelne, jak i zewnętrzne. Modele władzy kościelnej oscylują zwykle między niezależnością podmiotów albo ich podległością. Stosunki wewnątrzkościelne są oparte na schemacie wielości podmiotów kościelnych osób prawnych (osób moralnych) oraz na koncepcji podporządkowania, przynajmniej niektórych, podmiotów niższych w hierarchii podmiotom w tej hierarchii wyższym, uprzywilejowanym². Natomiast stosunki między podmiotami określonego Kościoła chrześcijańskiego a władzami państwa mają charakter zewnętrzny. Wydawałoby się, jak sądzę, że te dwa rodzaje modeli stosunków z udziałem podmiotów kościelnych stanowią zagadnienia oddzielne, a nawet do siebie nieprzystające.

¹ Zamiast współcześnie przyjętej nazwy, do początku XX w. używano terminu: „Cerkiew prawosławna”, jako synonimu organizacji hierarchicznej Kościoła prawosławnego. Starosłowiańska nazwa *cerkow* pochodzi wprost z greki: κίριακον. Podaję za: *Encyklopedia katolicka*, t. III, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1979, szp. 11–13, s.v. Cerkiew.

² H.J. Widuch, *Konstantynopol stolicą Ekumenicznego Patriarchatu 325–870*, Katowice 1988, s. 30 i n.

Wydaje mi się, że zagadnienie autokefalii może przybliżyć poglądy na wspomniane relacje. Mianowicie przez autokefalię³ rozumie się niezależność określonego Kościoła od innej władzy kościelnej. Pojęcie i praktyka autokefalii zostały wypracowane w prawosławiu⁴, choć w doktrynie prawosławnej można znaleźć powołanie się na praktykę pierwotnego Kościoła. Wydaje się, że początkowo problem zależności władzy kościelnej nie występował nie tylko ze względu na całkowitą odrębność Kościoła chrześcijańskiego od władzy Cesarstwa Rzymskiego, ale także z uwagi na specyfikę ustroju starożytnego Kościoła⁵. W Kościele problem starszeństwa władzy pojawił się dość wcześnie⁶. Jednak spojrzenia teoretyków władzy kościelnej są różne, w zależności od tego, czy uznają czynnik państwowy jako rządzący Kościołem, czy wprost przeciwnie – uznają interwencję władzy państwowej za niedopuszczalną⁷. Po schizmie

³ *Concise Oxford Dictionary of the Christian Church*, ed. E.A. Livingstone, Oxford–New York 1996, s.v. Autocephalous, s. 43.

⁴ *The New Encyclopaedia Britannica*, vol. 8, Chicago (et cons.) 1986, s. 1015–1016; *Religia. Encyklopedia PWN*, t. 8, Warszawa 2003; s.v. Ortodox, *Encyklopedia*, [w:] *Encyklopedia Gazety Wyborczej*, t. 15, Warszawa (b.r.), s. 27–30, s.v. Prawosławie, ortodoksja. Por. H. Masson, *Słownik herezji w Kościele katolickim*, przekł. B. Sęk, Katowice 1993, s. 248–253, s.v. Prawosławie; J. Chélini, *Dzieje religijności w Europie Zachodniej w Średniowieczu*, tłum. I. Wyrzykowska, M. Wyrzykowska, Warszawa 1996, s. 168–169.

⁵ D. Rops, *Kościół pierwszych wieków*, tłum. K. Ostrowska, Warszawa 1969, s. 576–580.

⁶ H.J. Widuch, op.cit., s. 30 i n.; T. Zieliński, *Chrześcijaństwo antyczne*, Toruń 1999, s. 388 i n. Należałoby jednak wspomnieć marginalnie, że rozbudowana hierarchia prawosławnych Kościołów lokalnych zna takie wyższe godności, jak: autocefalowie (zob. *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. III–IV, Warszawa 1904, s. 22, s.v. Autocefalowie), egzarchowie (zob. *Wielka encyklopedia powszechna PWN*, t. 3, Warszawa 1966, s. 313, s.v. Egzarcha), *katholikos* (zob. *Encyklopedia katolicka*, t. VIII, Lublin 2000, szp. 1225, s.v. *katholikos*), *papież* <papa> (w Koptyjskim Kościele Prawosławnym), które wskazują na najstarsze źródła organizacji Kościoła chrześcijańskiego na Wschodzie.

⁷ C. Fantappiè, *Introduzione storica al diritto canonico*, Bologna 2003, s. 58–60.

z XI w.⁸ wspomniany problem może być rozpatrywany także w aspekcie pozakościelnym⁹. W związku z upadkiem Cesarstwa Bizantyńskiego, a zwłaszcza zajęcia Konstantynopola w 1454 r.¹⁰, powstał problem podległości Kościoła prawosławnego. Specyfika nowej sytuacji wynikała z utrudnienia kontaktów z patriarchatem konstantynopolitańskim¹¹. Być może jedynie wyolbrzymiano istnienie takich przeszkód w obliczu okupacji tureckiej. Mimo muzułmańskiego charakteru państwa sułtanat turecki zachował na swoim terenie istniejące Kościoły prawosławne¹². Zależność władzy kościelnej od państwowej wobec rozwiniętej w Bizancjum doktryny cesaropapizmu¹³ i stosowanej praktyki politycznej¹⁴ nie była elementem zaskakującym dla Kościołów prawosławnych działających na terenach podbitych przez Turcję. Jednak kontakty między patriarchą konstantynopolitańskim a poszczególnymi hierarchami mu podległymi (Kościołów lokalnych) poza Turcją były utrudnione. Rezultatem nowego *status quo* była swoista emancypacja Kościołów prawosławnych wobec patriarchatu konstantynopolitańskiego¹⁵.

⁸ J. Haldon, *Bizancjum. Zarys dziejów*, tłum. Z. Simbierowicz, Warszawa 2006, s. 170; E. Klein, *Powszechna historia państwa i prawa*, Wrocław 2003, s. 134.

⁹ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. 3, Warszawa 1966, s. 14, podaje, że w Bizancjum utrwała się zasada wyższości władzy świeckiej nad duchowną, co się przejawiało w regulowaniu przez cesarzy spraw dogmatycznych i we wpływie na obsadę najwyższych stanowisk kościelnych.

¹⁰ G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, Warszawa 2008, s. 524.

¹¹ Por. pojęcie patriarchy J. Assfalg, P. Krüger, *Słownik chrześcijaństwa wschodniego*, tłum. A. Bator, M. Dziekan, Katowice 1998, s. 255–256, s.v. Patriarcha.

¹² *Państwo i kościół w krajach Unii Europejskiej*, tłum. J. Opatowska-Rynkowska, M. Rynkowski, Wrocław 2007, s. 147.

¹³ S. Bułgakow, *Prawostawie. Zarys nauki Kościoła Prawosławnego*, tłum. H. Paprocki, Warszawa 1992, s. 175 i n.

¹⁴ J. McKenzie, *Kościół Rzymsko-katolicki*, tłum. T. Szafranski, Warszawa 1975, s. 135.

¹⁵ E.J. Osmańczyk, *Encyklopedia spraw międzynarodowych i ONZ*, Warszawa 1974, s. 635–636, s.v. Ortodoksyjne i prawosławne kościoły (poz. 2551).

Niezależność określonego lokalnego Kościoła prawosławnego¹⁶ nie była rozumiana *stricte* politycznie jako niezależność władzy kościelnej od państwowej (władzy świeckiej). Wprost przeciwnie bizantyńskie tradycje cesaropapizmu¹⁷ przeniknęły do państw o kulturze prawosławnej, łącząc w pewnym zakresie władzę duchowną z państwową. Uprawnienie obsady ważniejszych stanowisk kościelnych, jeśli nie było rezerwowane dla władzy świeckiej, to przynajmniej wymagano współdziałania przy ich obsadzie¹⁸.

Przechodząc do interesującego mnie problemu autokefalii Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, należałoby krótko przypomnieć, że prawosławie w Polsce pojawiło się w związku z przyłączeniem Rusi Czerwonej z metropolii kijowskiej. Sukcesem króla Władysława Jagiełły była podjęta w 1415 r. sprawa organizacji cerkiewnej na synodzie prawosławnym w Nowogródku¹⁹. Powstała w 1458 r.²⁰ metropolia obejmowała ziemie ruskie włączone do Litwy i Korony Królestwa Polskiego²¹. Owocem dalszego rozkwitu prawosławia w XIV w. w Polsce było istnienie trzech metropolii. Później, w XVI w. siedzibą metropolii był Kijów. Kierunek późniejszego rozwoju prawosławia w Polsce został w pewnej mierze zmieniony skut-

¹⁶ R.G. Roberson, *Chrześcijańskie Kościoły Wschodnie*, tłum. K. Bielawski, D. Mionskowska, B. Gierszewska, Bydgoszcz 1998, s. 103.

¹⁷ H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe*, t. 1: *Zagadnienia wstępne. Rys historyczny*, Lublin 1996, s. 63. Natomiast bliżej w założeniach doktryny bizantyńskiej z wykorzystaniem chrześcijaństwa: J. Baszkiewicz, F. Ryszka, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa 1970, s. 109.

¹⁸ J. Reychman, *Historia Turcji*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 56, podaje, że sułtan rościł sobie prawo do nominacji patriarchy, który w ten sposób stawał się funkcjonariuszem sułtana.

¹⁹ Zasada elekcji metropolity przez biskupów prawosławnych była widocznym aktem uniezależnienia hierarchii prawosławnej od władzy moskiewskiej oraz wprowadzenia elekcyjnej obsady polskich hierarchów: K. Chodynicki, *Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 40–41.

²⁰ J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. I: *Do połowy XV wieku*, Warszawa 1964, s. 431.

²¹ Metropolia Kijowska w Polsce obejmowała cztery biskupstwa: Halicz, Przemyśl, Chełmno i Włodzimierz. Por. *Wielka encyklopedia powszechna PWN*, t. 9, Warszawa 1967, s. 411, s.v. Prawosławny Kościół w Polsce.

kami Unii brzeskiej (synod w 1596 r.)²² i powstaniem Kościoła unickiego²³. Nieco wcześniej Cerkiew moskiewska w 1448 r. uzyskała autokefalię od swej macierzystej władzy w Konstantynopolu, a następnie w 1586 r. wywyższenie do rangi patriarchatu moskiewskiego. Z kolei w 1676 r. Sejm Rzeczypospolitej Obojga Narodów na wniosek króla Jana III Sobieskiego wydał konstytucję zabraniającą kontaktowania się prawosławnym z patriarchatem konstantynopolitańskim. Wkrótce w 1685 r. przyjęte rozwiązanie stało się podstawą wystąpienia metropolity kijowskiego do moskiewskiej władzy prawosławnej o patriarsze błogosławieństwo i zatwierdzenie jego wyboru. Patriarchat ekumeniczny potwierdził ten wybór²⁴. W czasach zaborów władza nad lokalnymi Kościołami prawosławnymi została przejęta przez zaborców²⁵, co więcej, podejmowano dalsze kroki ku podporządkowaniu Kościoła unickiego. Wydaje się interesujące, że w 1721 r. na skutek działań cara został zniesiony patriarchat moskiewski, na czele Cerkwi zaś miał stać Święty Synod, zależny od cara Rosji. W 1918 r. Sobór Wszechrosyjski przywrócił godność Patriarchatu Moskwy i Całej Rosji. Z kolei w odrodzonej Polsce prowadzono politykę wyznaniową mającą na celu uniezależnienie Kościołów i innych organizacji wyznaniowych od ośrodków pozakrajowych. Zarówno obsada stanowisk kościelnych, jak i ukształtowanie władzy i terytoriów kościelnych pozostawała w kręgu zainteresowań władzy państwowej. Ponadto prawosławie było postrzegane głównie jako wyznanie mniejszości etnicznych, ciężących raczej ku obcym ośrodkom władzy cerkiewnej, a może i do obcego państwa. Racja stanu odrodzonej państwowości polskiej, wyrażana przez polityków polskich, a jednocześnie nasilający się chaos w bolszewickiej Rosji prowadził hierarchów prawosławnych

²² Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. II: *Od połowy XV wieku do 1795*, red. J. Bardach, Warszawa 1966, s. 85.

²³ H. Tüchle, C.A. Bouman, *Historia Kościoła*, przeł. J. Piesiewicz, Warszawa 1986, s. 375 i n.; *Encyklopedia chrześcijaństwa. Historia i współczesność. 2000 lat nadziei*, Kielce 2000, s. 741, s.v. Unici.

²⁴ Podaję za: www.wikipedia.org/wiki/Polski_Autokefaliczny_Kościół (dostęp: 16.05.2011 r.).

²⁵ A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2006, s. 24–25.

do normowania organizacji cerkiewnej polskiego prawosławia. W tym czasie sytuacja prawosławia w rewolucyjnej Rosji uległa radykalnej zmianie: z wyznania państwowego stało się religią zwalczaną, a liczne ograniczenia organizacyjne, prześladowanie duchowieństwa, brak wolności i swobód obywatelskich uniemożliwiały, pomijając pracę duszpasterską, normalne funkcjonowanie hierarchii prawosławnej²⁶. Dla władz demokratycznej Polski wydawało się możliwe uregulowanie prawnej sytuacji Kościoła prawosławnego w drodze legalnej i świeckiej, nie bacząc na kanony cerkiewne. Stąd został wydany akt normatywny: Zarządzenie Władz Naczelnych Tymczasowe przepisy o stosunku Rządu do Kościoła Prawosławnego w Polsce²⁷ (Monitor Polski Nr 38, poz. 20)²⁸. Jednak takie rozwiązanie problemów prawnych wynikłych z bytu prawnego Kościoła prawosławnego na terenie państwa polskiego nie zadowoliło duchownych prawosławnych. W istocie wspomniany zabieg prawodawczy wynikał z przepisów Konstytucji marcowej Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r., przewidującej normowanie stosunków wyznaniowych m.in. Kościołów mniejszości religijnych w Polsce w drodze ustawowej²⁹. Jednak dla hierarchii Kościoła prawosławnego oznaczało to akt niekanoniczny. W zasadzie w sprawie nadania określonej struktury hierarchicznej prawosławia w Polsce, ale także z wnioskiem o „błogosławieństwo autokefalii” najwyższy hierarcha prawosławny powinien był się zwrócić do macierzystej władzy cerkiewnej, to jest do Patriarchy Moskwy i Całej Rusi. Wspomniany wyżej czas rewolucji bolszewickiej faktycznie uniemożliwił sprostanie wymogu uzyskania autokefalii przez Kościół prawosławny, działający w Polsce. Zwierzchnik rosyjskiego Kościoła uznawał Kościół prawosławny w Polsce za część Kościoła rosyjskiego. Zatem widać tu wyraźną sprzeczność ze stanowiskiem polskiej władzy państwo-

²⁶ N.V. Riasanovsky, M.D. Steinberg, *Historia Rosji*, tłum. A. Bernaczyk, T. Teszner, Kraków 2009, s. 627.

²⁷ Zdaniem Janusza Wolińskiego Tymczasowe przepisy... ustabilizowały wewnętrznoorganizacyjny stan prawosławia, ustalając ustrój synodalno-konsystorski Kościoła prawosławnego w Polsce: J. Woliński, *Polska i Kościół Prawosławny. Zarys historyczny*, Lwów 1956, s. 139.

²⁸ Monitor Polski nr 38 został opublikowany w dniu 16 lutego 1922 r.

²⁹ Art. 113–116 Konstytucji marcowej.

wej jak i ambicji do kanonicznego pełnego usamodzielnienia się polskiego prawosławia. Uznanie w 1921 r. przez rosyjskiego patriarchę i nominowanie arcybiskupa diecezji warszawsko-chełmskiej z tytułem Egzarchy Patriarchy dla Kościoła Prawosławnego w Państwie Polskim nie rozwiązało powstałego problemu. Działania patriarchy Moskwy prowadziły do uznania, a nawet uzyskania autonomii Kościoła w Polsce, ale nie do udzielania autokefalii. Ostatecznie polskie prawosławne władze zwróciły się do patriarchy konstantynopolitańskiego o nadanie autokefalii Kościołowi w Polsce. Na ten wniosek patriarcha ekumeniczny Konstantynopola wydał w dniu 13 listopada 1924 r. uroczyste orędzie (*thomos*³⁰), ogłoszone 17 września 1925 r. We wspomnianym *thomosie* patriarcha uznał „autonomiczny” status Kościoła prawosławnego w Polsce, a związek z Cerkwią moskiewską określił jako tymczasowy³¹. Jednocześnie podniósł argumentację, nie tyle *de lege*, co *de facto*, uznając istnienie potrzeby formalnej tego rozwiązania. Ponadto powołał się na zasadę wprowadzania podziałów kościelnych stosownie do zmian politycznych i administracyjnych. Istotne wydaje mi się także to, że *thomos* odniósł się też do zmian sytuacji cerkiewnej z 1686 r., stwierdzając niekanoniczność podporządkowania metropolii kijowskiej patriarchatowi moskiewskiemu³². Hierarchowie autokefaliczni innych Kościołów prawosławnych wyrazili zgodę na autokefalię polskiego Kościoła.

Ostatecznie po wielu latach został wydany dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego³³, który

³⁰ Por. M. Zyzykin, *Autokefalia i zasady jej zastosowania*, Warszawa 1931, s. 6–58.

³¹ M. Borowski, [w:] Z. Cybichowski, *Encyklopedia podręczna prawa publicznego (konstytucyjnego, administracyjnego i międzynarodowego)*, t. 1, Warszawa (b.r.), s. 344, s.v. Kościół prawosławny w Polsce.

³² K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970. Rys historyczny*, Kraków 1996, s. 43–54.

³³ (Dz.U.R.P. Nr 88, poz. 597). Natomiast odrębnie zostały unormowane sprawy majątkowe tego Kościoła, na podstawie ustawy z dnia 23 czerwca 1939 r. o uregulowaniu stanu prawnego majątków Kościoła Prawosławnego (Dz.U.R.P. Nr 57, poz. 370).

unormował m.in. sprawy organizacyjne i personalne tego wyznania³⁴. Prócz tego aktu należy odnotować uznanie przez państwo Polskie Statutu wewnętrznego św. Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w drodze rozporządzenia Rady Ministrów z 1938 r.³⁵. Po II wojnie światowej sprawa prawosławia podzieliła losy polityczne kraju i społeczeństwa polskiego. Kazimierz Urban szeroko opisał organizacyjne i personalne problemy wewnętrzno-cerkiewne i prawno-polityczne państwa związane z sytuacją wyznaniową prawosławia w Polsce. Warto podkreślić, że interesy patriarchy moskiewskiego były zbieżne ze stanowiskiem władz komunistycznych. Jakkolwiek dodatkową trudnością formalną była też niemożliwość egzekwowania dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej³⁶ z 1938 r. Wobec rozbitcia ideologicznego polskich hierarchów prawosławnych energiczne starania władz ludowej Polski³⁷ doprowadziły do uzyskania od patriarchy moskiewskiego autokefalii i zgody na mianowanie metropolity w Polsce. Moskiewska władza cerkiewna wspomniane nadanie autokefalii z dnia 22 czerwca 1922 r. określiła jako „akt ponownego złączenia z kościołem macierzystym”³⁸. Autokefalia została nadana po zrzeczeniu się przez delegację rządowo-kościelną autokefalii uzyskanej w 1925 r. od patriarchy konstantynopola. Polski Kościół prawosławny powstałą sytuacją był zmuszony do uznania, że autokefalia z 1925 r. była „niekanoniczna i bezprawna”³⁹. Ostatecznie

³⁴ Całkiem odmienną była kwestia wynikająca z asymilacji wspólnoty unickiej przez Kościół katolicki. Zob. Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską z dnia 10 lutego 1925 r. (Dz.U.R.P. Nr 72, poz. 501), przewidujący w art. X organizację kościelną nie tylko według obrządku łacińskiego, ale także obrządki: grecko-rusiński i ormiański.

³⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 grudnia 1938 r. o uznaniu Statutu Wewnętrznego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (Dz.U.R.P. Nr 103, poz. 679).

³⁶ Por. H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe*, t. I: *Zagadnienia wstępne. Rys historyczny*, Lublin 1996, s. 189.

³⁷ Kościołem polskim kierował Organ Komisaryczny, rozmowy zaś były prowadzone przez delegację rządową z udziałem przedstawicieli cerkiewnych.

³⁸ Treść podaje K. Urban, op.cit., s. 392–393.

³⁹ Ibidem, s. 76–79.

22 czerwca 1948 r. Patriarcha Moskwy i Całej Rusi nadał autokefalię polskiemu Kościołowi, a synod w dniu 22 listopada 1948 r. zatwierdził tę autokefalię. Po części głowy prawosławnych Kościołów autokefalicznych uznały ten akt, ale patriarcha konstantynopoliński sposób załatwienia tej sprawy określił jako „samowola Moskwy”. Dopiero w 1959 r. zaakceptował zaistniały stan rzeczy⁴⁰.

Z kolei o wiele później, w zmienionych warunkach polityczno-społeczno-wyznaniowych została wydana ustawa z dnia 4 lipca 1991 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Rzeczypospolitej Polskiej⁴¹, którą poprzedziła ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania⁴². Ustawodawstwo wyznaniowe zapoczątkowane w 1989 r. opiera się na zasadach wolnościowych, a wspólnoty wyznaniowe są autonomiczne⁴³.

Po tym wstępie historycznym warto zająć się zasadniczą jurydyczną analizą omawianego zagadnienia. Fenomen autokefalii Kościołów prawosławnych szczególnie rozwinął się na gruncie kościelnym w sferze wewnętrznej. Autokefalia⁴⁴ oznaczała jakby odseparowanie w ramach władzy kościelnej: cerkiewnej władzy rządzenia od władzy doktrynalnej. Kościół autokefaliczny jest niezależny w sprawach rządzenia, lecz w sprawach doktrynalnych jest podległy władzy patriarchy ekumenicznego Konstantynopola i soboru⁴⁵.

⁴⁰ Ibidem, s. 78.

⁴¹ Dz.U. Nr 66, poz. 287, zm. Nr 95, poz. 425, z 1993 r. Nr 7, poz. 34, z 1994 r. Nr 1, poz. 3, z 1997 r. Nr 28, poz. 153, Nr 90, poz. 557, z 1998 r. Nr 59, poz. 375, Nr 106, poz. 668.

⁴² Obecnie tekst jednolity: Dz.U. z 2000 r. Nr 26, poz. 319, zm. z 2002 r. Nr 153, poz. 1271.

⁴³ J. Krukowski, K. Warchałowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, red. J. Krukowski, Warszawa 2000, s. 58.

⁴⁴ Autokefalii nie można rozumieć jako niezależności Kościoła, gdyż niezależność oznacza jedynie brak podległości władzy duchownej między poszczególnymi podmiotami. Natomiast niezależność w stosunkach zewnętrznych oznacza autonomię Kościoła wobec władzy państwowej.

⁴⁵ Bliżej o znaczeniu soboru (synodu): P. Evdokimov, *Prawosławie*, tłum. J. Klinger, Warszawa 2003, s. 167.

Zagadnienie autokefalii można przedstawić jako sumę następujących elementów, wpływających wprost z podstawowych założeń prawosławia:

- 1) „soborowości”, co oznacza łączność Kościołów prawosławnych i pośrednio wskazuje na istnienie złożonego, hierarchicznego Kościoła,
- 2) „kanoniczności”, co oznacza podporządkowanie się prawu cerkiewnemu i tradycji prawosławnej.

Ad 1. „Soborowość”⁴⁶ w prawosławiu jest pojęciem określającym nie tylko łączność Kościołów prawosławnych, ale i konieczność respektowania istniejącej hierarchii cerkiewnej. Stąd postulat, aby co najmniej trzech czynnych biskupów ubiegało się o nadanie autokefalii. Widocznie mniejsza liczba biskupów nie doprowadziłaby do powstania tradycyjnie rozumianego terytorium kościelnego i erygowania władzy wyższego od nich hierarchy. Po części może to też wynikać z historycznie ukształtowanej wielostopniowej hierarchii cerkiewnej.

Ad 2. „Kanoniczność”⁴⁷ nie tylko odnosi się do zastosowania prawa cerkiewnego, tradycji i uznanych zwyczajów, ale także do respektowania zasad wynikłych w dużej mierze z soborowości, to jest: uzyskania zgody, zwanej „udzieleniem błogosławieństwa”, Kościoła macierzystego, a także zgody pozostałych hierarchów („głów”) prawosławnych Kościołów autokefalicznych. Zgoda Kościoła macierzystego jest wymogiem kanonicznym, gdyż wynika z przyjętej zasady cerkiewnej. Moim zdaniem główny problem zasadza się na specyficznym rozumieniu terminu „Kościół macierzysty”. Zasadniczo Kościołem macierzystym jest ten Kościół, z którego wywodzi się Kościół autokefaliczny. Jednak w praktyce pojawia się kwestia, czy uznanie macierzy cerkiewnej jest wynikiem rozwoju kolejnych autokefalii, ukształtowanych hierarchicznie i historycznie. Jednak można także przyjąć za kanoniczny prosty sposób udzielania błogosławieństwa autokefalii wprost od Kościoła, w którym istnieje

⁴⁶ A. Łotocki, *Zasady autokefalii*, Warszawa 1932, s. 36–37.

⁴⁷ Źródła najstarszego prawa kanonicznego prawosławnego Rusi i Rosji krótko omawia: K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, Warszawa 1995, s. 77–79.

ubiegający się o autokefalię. Wydaje się, że pierwszy sposób zastosowania jest logiczny i spójny systemowo. Trzeba jednak wziąć pod uwagę fakt, że zjawisko autokefalii pojawiło się po zasadniczym ukształtowaniu się prawosławia wobec istnienia zaszłości politycznych i narodowościowych oraz wobec różnic kulturowych⁴⁸. Nadane wcześniej przywileje kościelne nie mogą być ignorowane. W ten sposób uzyskanie autokefalii od macierzystego Kościoła jest skuteczne, jeśli zachowano wymagane kanonami wymogi. Skuteczne również było wcześniejsze uzyskanie autokefalii od zwierzchnika ekumenicznego, skoro władza patriarsza w Moskwie nie miała pełnej zdolności do komunikacji z innymi Kościołami i była politycznie zniewolona. Stąd argument zaprowadzenia autokefalii prawosławia w Polsce na zasadzie respektowania określonego *modus vivendi* uznaję za przekonujący.

W ciągu dziejów zostały wypracowane zasady uzyskiwania autokefalii przez Kościoły lokalne. Do tych wymogów należą⁴⁹:

- 1) posiadanie najmniej trzech biskupów czynnych,
- 2) powstanie specjalnych okoliczności, np. wytyczenia czy zmiany granic państwowych,
- 3) zgoda wszystkich władz Kościołów prawosławnych autokefalicznych, łącznie z Kościołem macierzystym,
- 4) obowiązek nawiązania łączności i wspólnoty kanonicznej ze wszystkimi Kościołami autokefalicznymi przez nowopowstały Kościół autokefaliczny.

Jednocześnie występują przesłanki negatywne zaprowadzenia autokefalii:

- 1) jako nieuzasadnioną uznaje się proklamowanie autokefalii jedynie dla zaspokojenia dążeń narodowościowych,
- 2) jednostronne proklamowanie autokefalii przez władzę państwową.

W związku z podanymi powyżej podziałami należałoby przede wszystkim odróżnić następujące kwestie:

⁴⁸ Różnice kulturowe dotyczą stosunku krajów chrześcijańskich z ówczesną osmańską Turcją.

⁴⁹ *Encyklopedia katolicka*, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, t. 1, s.v. Autokefalia, Lublin 1973, szp. 1157–1158.

- 1) stosunki wewnętrznokościelne Kościoła prawosławnego w Polsce,
- 2) stosunki zewnętrzne Kościoła prawosławnego, to jest relacji między Kościołem a państwem.

Ad 1. Powyżej podałem ukształtowane wymogi uzyskania autokefalii. Przy tym proklamowanie autokefalii jedynie dla zaspokojenia dążeń narodowościowych jest uznawane za „nieuzasadnione”. Wydaje mi się, że określenie „braku uzasadnienia” jest głęboko znaczące, gdyż jest negacją sumy wymogów wprowadzenia autokefalii określonego Kościoła prawosławnego. W ten sposób przesłanka negatywna, którą jest zaspokojenie dążeń narodowościowych, niweczy sumę przesłanek pozytywnych. Z drugiej strony okoliczności geograficzno-polityczno-kulturowe są postrzegane jako znaczące w organizacji Kościołów chrześcijańskich. Idąc tropem tego rozumowania muszę uznać, że istnienie uzasadnienia autokefalii stanowi podstawową jej przyczynę. Zatem uzasadnienie autokefalii wybija się jako *conditio sine qua non*. Sposób sformułowania tej przesłanki wskazuje na jej celowościowy charakter. Jednak doktryna autokefalii uznaje dostosowanie się lokalnych Kościołów do istniejących unormowań świeckich (np. granic państw, specyfiki etnicznej). Natomiast następną przesłanką niweczącą, to jest jednostronne proklamowanie autokefalii przez władzę państwową, jest kwalifikowane jako niekanoniczne. Problem kanoniczności w prawosławiu jest rozumiany w sposób specyficzny, gdyż obok elementu cerkiewnego, opartego na podstawach religijno-teologicznych, da się zauważyć uznanie pierwiastka etatycznego. Jednak w przypadku instytucji autokefalii prawosławia da się zauważyć uznanie pierwotnego rozumienia kanoniczno-eklezjalnego tego pojęcia. Tak oznaczona kanoniczność jest ograniczona do elementu eklezjalnego, to jest – jak można to określić specyficznie – „cerkiewnego”. Jednakowoż nie jest do końca jasne, czy autokefalia wprost odnosi się do niezależności wobec państwa. Zwłaszcza że tak rozumiana niezależność może obejmować zarówno stosunek państwa tureckiego do Kościoła konstantynopolitańskiego lub innych lokalnych Kościołów ortodoksyjnych działających w innych, poza Turcją, krajach. Prawdopodobnie powstał dylemat, czy lokalna Cerkiew może i powinna być zależna nie tylko od władzy świeckiej, ale także

od kanonicznej, duchownej. Przy tym zależność lokalnego Kościoła prawosławnego w sferze świeckiej byłaby podwójna: wobec Turcji i wobec kraju, w którym istnieje i działa. Być może zainteresowanym łatwiej było przyjąć tradycyjny schemat powiązania lokalnej Cerkwi z władzą danego kraju, jakkolwiek obciążony uznaniem zwierzchności doktrynalnej patriarchy Konstantynopola, niż przyjąć do tej relacji dodatkową podległość wobec państwa tureckiego. Jednak to praktyka (*modus vivendi*) decydowała o kształcie tych stosunków. Interesujący wydaje się przykład, kiedy to wyzwolenie tradycyjnych ziem greckich spod panowania tureckiego (można przyjąć, że w 1830 r.) doprowadziło do autokefalii greckiego prawosławia. Albowiem prawosławny Kościół grecki, który do tej pory pozostawał pod jurysdykcją patriarchy konstantynopolitańskiego, ogłosił autokefalię w 1833 r. pod zwierzchnictwem synodu biskupów i króla. Natomiast patriarcha Konstantynopola w 1850 r. uznał statut Kościoła greckiego⁵⁰. Niemniej jednak kwestia trudności kontaktów patriarchy Konstantynopola ze światem „zewnętrznym” nie była powodem zaprowadzenia autokefalii.

Ad 2. Stosunki zewnętrzne Kościołów prawosławnych z państwami, w których działają, wynikają przede wszystkim z przyjętego modelu stosunków wyznaniowych w określonym państwie. Zasadniczo wspomniane modele opierają się na zasadzie wolności Kościołów i ich autonomii, albo wprost przeciwnie – konstruują regułę podległości, to jest uzależnienia Cerkwi od państwa. Jeśli władza państwowa określa terytoria kościelne, mianuje i odwołuje hierarchów, to zastosowany model nie może prowadzić do autonomii Cerkwi prawosławnej. W Polsce przedrozbiorowej pojawiały się „inicjatywy” władców mające na celu ukształtowanie podległości władzy od określonego patriarchatu, wpływie na obsadę stanowisk kościelnych, a nawet prowadzące do zmian organizacyjnych i tworzenia relacji podległości, jak np. unii brzeskiej. Podjęte starania władz państwowych po I wojnie światowej wobec Kościoła prawosławnego, mające na celu jego uniezależnienie, były aktami politycznymi. Można jednak twierdzić, że w odrodzonej Polsce starano się o autonomię poszczególnych Kościołów i innych związków

⁵⁰ R.G. Roberson, op.cit., s. 88 i n.

wyznaniowych, jakkolwiek za cenę wyrazistej lojalności wobec władz, współpracy w niektórych dziedzinach i akceptacji pewnych uprawnień władzy państwowej z powodów politycznych. Trzeba jednak pamiętać, że celem autonomii Kościołów, a tym bardziej autokefalii nie było wyłącznie dążenie do realizacji postulatów wolności sumienia i wyznania (wolności religijnej), ale bardziej dyrektywa zaprowadzenia w Polsce powszechnej niezależności organizacji religijnych od podmiotów, mających siedzibę poza terytorium Rzeczypospolitej Polskiej⁵¹.

Z powyżej zaprezentowanych treści wynika, że sfery zastosowania autokefalii: wewnętrzna z zewnętrzną, przenikały się w tych okresach historycznych i tych krajach, w których doprowadzono, choćby w niewielkim zakresie, do powiązania Kościoła prawosławnego z określonym państwem. Natomiast poszanowanie dla autonomii Kościoła⁵² prowadzi do odrębnego rozumienia zastosowania autokefalii, należy bowiem odróżnić pojęcie niezależności⁵³ od szczególnego przywileju, jakim jest autokefalia w prawosławiu, autonomia w stosunkach państwo–Kościół jest rozumiana w aspekcie prawnopublicznym, w znaczeniu „rządowym”, to jest wobec władz państwa. Prowadzi to do wniosku, że państwo może nadać autokefalię, choćby była według prawa kanonicznego (cerkiewnego) „niekanoniczna”. Oczywiście jeśli państwo deklaruje wolność religii, to wprowadza przepisy normujące status prawny Kościoła, uzgadniając albo przynajmniej konsultując z władzą Kościoła krajowego. W tym znaczeniu dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego spełniał wymogi zarówno rządowe, jak i wewnętrznoprawosławne. Jednak źródła tak rozumianej „autokefalii” są mieszane: cerkiewno-państwowe. Miało to zasadnicze

⁵¹ Por. Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską z dnia 10 lutego 1925 r., który wobec obcokrajowości Stolicy Apostolskiej uznawał jej władzę na zasadzie aktu prawa międzynarodowego.

⁵² Abstrahując od szerszego merytorycznie uznawania pryncypium wolności sumienia i wyznania (wolności religijnej).

⁵³ Doktrynę niezależności, zwłaszcza w ujęciu katolickim, przedstawia J. Krukowski, *Kościół i państwo*, Lublin 1993, s. 225.

znaczenie zarówno dla niepodległej Rzeczypospolitej Polski, jak i dla społeczności wiernych.

Po przedstawieniu w powyższym skrócie prawniczego zagadnienia ugruntowania autokefalii, abstrahując od kwestii teologicznych, kulturowych i politycznych, wysnuwam wnioski, że Kościół prawosławny w Polsce uzyskał autokefalię. Zaprowadzenie omawianej autokefalii było prawnie skuteczne zarówno w roku 1925 od patriarchy ekumenicznego konstantynopolitańskiego, jak i w 1948 r. od patriarchy Moskwy. Moim zdaniem skuteczność prawna nadania autokefalii była oceniana według aktu nadania oraz również wymaganego wyrażenia pozostałych hierarchów autokefalicznych. Przemawia za tym to, że prawnych skutków autokefalii udzielający jej „błogosławieństwa” nie może cofnąć, jeśli w istocie była formalnie (kanonicznie) i godziwie udzielona. Nadanie autokefalii Kościołowi prawosławnemu w Polsce w 1948 r. nastąpiło wyraźnie po akcie zrzeczenia się tego przywileju przez reprezentantów Kościoła. Dopiero wówczas został dokonany akt jej nadania. Wprawdzie da się podważyć legitymację do reprezentacji polskiego Kościoła prawosławnego wobec patriarchy Moskwy i całej Rusi, gdyż była to delegacja mieszana, rządowo-cerkiewna. Jednak skuteczność prawna w tradycji cerkiewnej uznaje pierwiastek etatyczny w tym zakresie i wytworzony *status quo*. Stąd zapewne późniejsze z 1959 r. ugodowe stanowisko zajęte przez patriarchę konstantynopolitańskiego. Natomiast skutek autokefalii w stosunkach państwowo-wyznaniowych jest prostym wynikiem zastosowania prawa tworzonego przez państwo. Nadanie autokefalii Kościołowi prawosławnemu w Polsce w 1938 r. jednoznacznie w sferze zewnętrznej i publicznej rozwiązywało omawiany problem. Cel, jakim było ugruntowanie autokefalii, został osiągnięty w dziedzinie prawa wewnętrznego (świeckiego) i międzynarodowego.

SUMMARY

The Establish of Orthodox Church's Autocephalous in Contemporary Poland

Author of this paper joints the establish of Orthodox Church's autocephalous in Poland with regenerate of Polish State after the 1th World War. The idea of church's power is composed of: 1) internal elements (in their ecclesiastical hierarchy), 2) external elements (between the church and state's authority). Special type of autocephalous had appeared with the fall of Byzantine Empire in 1454. From that time Orthodox Church had been submitted to Sultan of Turkey in the external sphere. The concept of autocephalic authority gave the independence for Orthodox churches sited in others lands. Early polish Orthodox Church was under Metropolitan of Kijev. However Moscow Cerkev (Church) had obtained the autocephalous from maternity Church in Constantinople. After the 1th World War, and Bolshevik revolution in Russia liberty contact with Church was unusual. The Superior of Polish Orthodox Hierarchy should ask Patriarch of Moscow and All Russia but it was quite impossible. Especially Superior of Russia's Church has recognized Polish Orthodox Church as a part of Church of Russia. In the end authority of Polish Orthodoxy asked Patriarch of Constantinople for (blessing) of autocephalous. For this motion Oecumenical Patriarch of Constantinople had passed the ceremonial proclamation (thomos) promulgated 17 September 1925. Others autocephalic hierarchies gave acceptances for it. Finally, after many years (1938) President of Poland had been decived decree: "Statute of the state's Relation to the Polish Authocephalic Orthodox Church". But after the 2nd Word War the status of that Church was changing. Polish Authocephalic Orthodox Church was forced into concessions of recognize power of Patriarch Church in Moscow, and the autocephalous of 1925 was non canonical and illegal. In the end Patriarch of Moscow and All Russia grated an authocephalous in 22 June 1948. After the fall of communism Polish Parliament gave "Act of the State's Relation to the Polish Authocephalic Orthodox Church in Poland" in 1991. In opinion of this paper's author there are important the analyses of two problems concerned in public law's aspects of autocephalous: legal consequences of Orthodoxy's power in Church, and consequence of Orthodoxy's to the state's public power.

Key-words: Autocephalous, Orthodox Church, Polish Authocephalic Orthodox Church, interwar period